

Ks. Witold Baczyński

POLSKA KRYTYKA LITERACKA WOBEC
OBRAZU ŚWIATA W POEZJI FILOZOFICZNEJ
REINERA MARIILKEGO

Obserwując proces rozwoju nauki, nie sposób nie zauważyć, że postęp dokonujący się w poszczególnych dziedzinach ma charakter autonomiczny. Niejednokrotnie równolegle, czyli mniej więcej w tym samym czasie, ogłaszane są odkrycia zarówno z zakresu nauk przyrodniczych, jak i humanistycznych. Taki stan rzeczy służy wzajemnemu porozumieniu poszczególnych dyscyplin, które często, pozornie odległe od siebie, połączone są różnymi relacjami. Zdaniem filozofów, nauki nie da się dziś uprawiać bez dobrze pojętej interdyscyplinarności. Rozwój filozofii przyrody, nauk o języku, fenomenologii, to tylko niektóre symptomy współczesnej współpracy, jaka dokonuje się na przestrzeni nauki. Powstaje jednak pytanie o zakres tego pojęcia. Może się bowiem zdarzyć tak, że wspomniana interdyscyplinarność stanie się obowiązującym trendem lub wręcz naukową modą łączenia różnych dyscyplin, bez jakichkolwiek uzasadnień lub wręcz na siłę. Dalej, niewłaściwe wykorzystanie związków pomiędzy naukami może naruszać ich autonomiczność i tożsamość. Nie można nie poruszyć tego rodzaju zagadnień, aby właściwie ocenić relacje pomiędzy filozofią a poezją. Bowiemy na przełomie XIX i XX w. mamy do czynienia z tzw. „poezją filozoficzną”, który to zwrot odnosi się w sposób szczególny do twórczości Reinera Marii Rilkego. Jego poezja odcisnęła swoje piętno nie tylko na kształcie współczesnej poezji czy filozofii, ale stała się również inspiracją dla badaczy literatury. Bogactwo form

wyrazu poszczególnych utworów, związki z filozofią, wielość interpretacyjnych warstw skłania współczesnych krytyków literackich do udzielenia odpowiedzi na podstawowe pytanie, czym tak naprawdę jest poezja. Zadaniem niniejszego artykułu będzie ustalenie ram wzajemnych odniesień filozofii i poezji oraz próba rekonstrukcji koncepcji rzeczywistości, jaką proponuje nam poeta w swoich utworach. W swoich rozważaniach będziemy się opierali na tekstach krytyków literackich i tłumaczy Rilkeńskiej poezji.

1. POEZJA FILOZOFICZNA RILKEGO

Cóż zatem decyduje, że pewien rodzaj twórczości literackiej nazwiemy „poezją filozoficzną”? Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy dokonać jeszcze jednego, jakże istotnego uściślenia. Trzeba jasno powiedzieć, że pomimo terminologicznej sugestii, dotyczącej związków z filozofią, twórczość Rilkego nadal pozostaje poezją. Jak pisze Janusz Połomski, poezja ta na pewno nie jest poetyckim wykładem filozofii uprzednio sformułowanej, gdzie gotowe abstrakcyjne tezy przystrojone zostają „poetyckim przyodziewkiem”. Nie jest też traktatem mistycznym, czy też jego próbą, ani „tokiem logicznym”, a więc refleksją, dla której wynikalność ze zdań jest konieczna¹. Przekazuje bowiem znacznie więcej treści niż tekst czysto filozoficzny i jest w stanie dokonać głębokiej przemiany ludzkiej egzystencji, których to celów filozofia nie osiąga. Jej bowiem zadanie to uzasadnianie istniejącej rzeczywistości. Jednak zdaniem krytyków literatury filozoficzna zaduma i interpretacja tekstów, w przypadku Rilkego, jest wręcz konieczna. „Poeta ów, jak pisze Waldemar Bożeński, jak nikt inny w naszym wieku, zdobył się na próbę wysłowienia treści o filozoficznym znaczeniu. Problemy bytu, czasu człowieka, Boga czy wreszcie problem przestrzeni zdobyły w jego twórczości miejsce nadrzędne wobec innych, uznawanych za liryczne, zagadnień i treści”². Zatem określenie „poezja filozoficzna” odnosi się jedynie do pewnego modelu poezji, która dla Rilkego „była środkiem do odkrywania tajemnicy

¹ J. POŁOMSKI. *Poezja a filozofia*. W: *Do Polski przyjadę... Reiner Maria Rilke w oczach krytyki polskiej*. Red. M. Zybury. Wrocław 1995 s. 189.

² W. BOŻEŃSKI. *Problematyka przestrzeni w wybranych wierszach Rainera Marii Rilkego*. W: *Do Polski przyjadę*. s. 311.

życia i śmierci oraz zmagania się ze światem ludzi, zwierząt, rzeczy, z sensem i sposobem ich istnienia oraz umierania³. Określa jedynie naturę tej poezji i nie ma żadnego wpływu na jej ocenę lub wartość.

Można więc domagać się uszczegółowienia problemu filozoficzności poezji Rilkego i zadać pytanie, w jakich warstwach jego twórczości zaznacza się w sposób szczególny. Krytycy literaccy wskazują na przynajmniej trzy aspekty filozoficznego wymiaru wierszy niemieckiego humanisty: zadaniowy, językowy i treściowy. Aspekt zadaniowy odnosi się do samej definicji poezji, ponieważ twórczość poetycka Rilkego przywraca słowu „poezja” znaczenie prawowite i pierwotne. „Poezja to coś więcej niż twórczość poetycka, dzieła literackie pewnego rodzaju. Poezja pierwotnie to możliwość ontyczna bytu ludzkiego, z której realizacji powstają poetyckie dzieła (...). Poezja jako *poiesis* to tworzenie w sensie powoływania do istnienia tego, co dotychczas nie istniało w mowie, wypowiedzianie dotychczas nie wypowiedzianego⁴. Owszem, każdej twórczości można postawić zarzut wzorowania się na pewnych zastanych trendach, ale w przypadku Rilkego sprawa jest znacznie bardziej skomplikowana. W wielu miejscach wykazywano jego związki z poezją Hölderlina, wpływy kultu greckiego dziedzictwa, wiązano z Heideggerowskim egzystencjalizmem⁵, jednak twórcza oryginalność Rilkego polegała na zastosowaniu pewnego projektu wobec swoich utworów. Zostają one zorientowane na podjęcie i artystyczne rozważanie kilku kwestii ludzkiego istnienia i sformułowane w postaci znaków zapytania: czym jest człowiek, kim się staje żyjąc w świecie, jaką rolę w ludzkim świecie odgrywa czas i od czego zależy ludzki los? Zauważmy, że tego rodzaju pytania mają charakter zagadnień otwartych, na które nie zostanie dana definitywna odpowiedź. Filozofia daje wiele możliwych rozwiązań, jednak poezja, ze swoim bogactwem form wyrazu, może przekazać więcej treści na temat zagadnienia ludzkiego losu. Może także swobodnie łączyć elementy tych pytań, a także swobodnie formułować pytania wynikające z poprzednich analiz. To, co w filozofii jest bardzo ograniczone, czyli subiektywizm, w poezji jest dozwolonym, a niekiedy bardzo pożądanym środkiem wyrazu. Twórczość poetycka pozwala na dialog

³ L. KOZIKOWSKA. *Między widzialnym a niewidzialnym*. W: *Do Polski przyjadę*. s. 265.

⁴ POŁOMSKI. *Poezja a filozofia*. s. 190-191.

⁵ KOZIKOWSKA. *Między widzialnym*. s. 266.

pomiędzy tym, co subiektywne a tym, co obiektywne. Wreszcie postawione przez poetę pytania odnoszą się do wielu innych zagadnień, które składają się na obraz całości świata, w filozofii zwanego rzeczywistością. Tak proste zasady przyjęte przez twórcę są jednocześnie powodem trudności interpretacyjnych jego utworów. Zatem miejscem, w którym następuje rozejście się dróg filozofii i poezji jest tak czy inaczej pojęty subiektywizm. Zauważmy, że w filozofii stanowi on punkt wyjścia i jest nieodzowny w doświadczeniu i pierwszej ocenie rzeczywistości, aby później ustąpić miejsca działaniom umysłu mającym charakter coraz bardziej obiektywny i zarazem uniwersalny. Poezja zaś stawiając na siłę własnego przeżycia, pragnie rozwinąć ten walor, przez co istnieje nieskończona ilość możliwości odczytania tego, co nas otacza.

W tym kontekście należy przypomnieć, że Rilke jest jednym z twórców przełomu XIX i XX w., którym nieobce były różnego rodzaju działania, zmierzające do lepszego wyrażenia otaczającej rzeczywistości. Zainteresowanie zagadnieniem języka znalazło swoje odzwierciedlenie w sztuce i poezji. Koniecznym wydawało się poszukiwanie takich środków wyrazu, aby jak najdokładniej oddać opisywany przedmiot. Pojawiły się przez to nowe kierunki w sztuce, odchodzące od odwzorowywania tego co na zewnątrz, zaś w humanistyce w owym czasie mamy do czynienia z różnego rodzaju eksperymentami językowymi. Okazało się bowiem, że w wyniku rozwoju ludzkiej świadomości wiele pojęć straciło swoją jednoznaczność i w ten sposób wymagały one dodatkowego dookreślenia. Na szczęście, nie każdy język współczesny nadawał się do tego rodzaju zabiegów, a wspomniane eksperymenty w niektórych przypadkach zamiast pomóc wprowadziły więcej zamieszania. Z modalnych zalet języka niemieckiego skorzystał Heidegger, a jego figury językowe na trwałe trafiły do uniwersalnego słownika filozofii, ponieważ ich precyzja łączy się jednocześnie z nieprzetłumaczalnością. Analizując zagadnienie eksperymentu językowego, nie sposób nie dostrzec pewnego niebezpieczeństwa, drzemającego w tym przedsięwzięciu. „Eksperyment językowy, nawet najodważniejszy, zatrzymuje się na innowacjach w obrębie warstwy brzmieniowo-znaczeniowej wiersza, nie jest w stanie całościowo ani ukształtować, ani przeniknąć języka. (...) Poezja Rilkego zmieniając język, jednocześnie zmienia wspierające go schematy myślowe, formy odczuwania, sytuowania się człowieka w świecie”⁶.

⁶ POŁOMSKI. *Poezja a filozofia*. s. 190.

Rilke bowiem zbyt wysoko cenił siłę słów elementarnych i umacniał je znaczeniami wydobytymi z ich etymologii.

Na uwagę w tym względzie zasługuje sam sposób przedstawienia poszczególnych zagadnień. Czas, anioł, człowiek i przestrzeń ukazane są dynamicznie, a czytelnik jest świadkiem ich „dziania się” w świecie. Wszystkie elementy rzeczywistości jakie podaje nam poeta, to fenomeny i aby zrozumieć tę twórczość w jej najistotniejszej warstwie należy zastosować metodę fenomenologicznej interpretacji tekstu. To prawda, że wielość warstw tekstu literackiego sugeruje pytanie o ich hierarchię i sposób interpretacji całości. Ze strony krytyków literackich pojawiają się głosy, że filozoficzna analiza tekstu będzie zawsze zubożeniem o treści, które nie są niewysławialne językiem filozofii. Jednak w przypadku twórczości Rilkego często stosuje się metodę fenomenologiczną, polegającą na odczytywaniu treści wiersza na podstawie samego tylko tekstu, bez odnoszenia się do takich kwestii jak życie poety, jego liczne podróże, wspomnienia, listy i inne. Filozoficzność poezji Rilkego polega więc na pewnym przekonaniu, że o odkryciu najpełniejszej jej treści decyduje pozostawienie czytelnika na poziomie tekstu.

Kolejnym argumentem za filozoficznością poezji Rilkego jest jej egzystencjalny charakter. W pierwszej kolejności należy wspomnieć o relacjach łączących poetę z takimi filozofami jak Martin Heidegger, czy Gabriel Marcel. Ten drugi jest autorem uznawanej za najlepszą monografię dotyczącej Rilkego. Związki z autorem *Sein und Zeit* to sprawa znacznie bardziej skomplikowana. Jeżeli pominąć przypisywane Heideggerowi sformułowanie, że jego filozofia stała się inspiracją ostatniego etapu twórczości poety, to można wymieniać wiele podobieństw, łączących te dwie postacie. W przypadku myśli Heideggera i Rilkego mamy do czynienia ze szczególnym spokrewnieniem poezji i filozofii, które wyraża się w tym, że „poezja pierwszego, jak i filozofia drugiego nastawiona jest ontologicznie na to samo w człowieku, ujmując mianowicie człowieka całościowo – zarówno pod względem jego zawartości, jak i w temporalnym trwaniu. Po drugie, widzi go w jedności przynależnych doń strukturalnych momentów, a to zachodzi za sprawą stosowania jednakowej metody oglądu – za sprawą jednakowej metody twórczej”⁷. Warto zauważyć, że wyrażenie „egzystencjalny” bywa współcześnie dość mocno nadużywane, ponieważ

⁷ *Tamże*. s. 195.

w szerszym, potocznym znaczeniu może odnosić się do wielu aspektów złożonego zagadnienia ludzkiego losu. Rilke w kwestii tematyki był nastawiony egzystencjalnie w sensie ścisłym, ponieważ interesował go ludzki byt pojęty jako ontyczna całość. I to właśnie trudne zadanie, rozwiązanie tajemnicy tegoż ludzkiego bytu, postawił sobie i tworzonej przez siebie poezji. Elementem łączącym obu myślicieli był ich stosunek do zagadnienia prawdy i pytanie o to, gdzie ta prawda się rozgrywa. Heidegger przedłożył „propozycję kwadratu”, czyli czterech składowych rzeczywistości, wśród których dokonuje się to wydarzenie prawdy, zaś w przypadku Rilkego mówi się o trójkącie. Heideggerowska przestrzeń to Ziemia, Niebo, Istoty Boskie i Śmiertelne, zaś poeta w swojej koncepcji wyróżnia: Byt, Przestrzeń i Człowieka⁸. Spróbujmy jednak w naszych rozważaniach odnieść się do bardziej klasycznej struktury rzeczywistości i wyróżnić jej trzy podstawowe elementy: Człowieka, Świat i Boga oraz zapytać, jakie było spojrzenie Rilkego na te zagadnienia.

2. CZŁOWIEK

Jak już to zostało wcześniej powiedziane, poezja Rilkego jest nastawiona ontologicznie na to samo w człowieku, co filozofia Heideggera. Celem głównym analityki bytu ludzkiego, „Dasein”, jest odnalezienie znaczenia jedności całościowości bytowej bytu poszczególnego jakim my jesteśmy⁹. To zadanie jest wręcz niemożliwe do osiągnięcia, jeżeli nie uwzględni się faktu, iż życie ludzkie jest nieustannym „zmierzaniem ku śmierci”. Śmierć nie jest tu widziana wyłącznie jako wydarzenie jednorazowe, które jest finałem ziemskiej egzystencji, lecz jest traktowana jako swoiste centrum, wokół którego zorientowane jest nasze istnienie. Wszelkie działania człowieka, jego zachowania, motywacje i pragnienia noszą w sobie „znamień” lub „tchnienie” śmierci. Jawi się ona człowiekowi zawsze jako tajemnica, której niewolnikiem pozostanie na zawsze. Czy to jednak oznacza, że należy się poddać, zaprzestać poszukiwania sensu ludzkiego istnienia i pogrążyć się w nicości? Filozof i poeta mają odmienną odpowiedź

⁸ BOŻEŃSKI. *Problematyka przestrzeni*. s. 312-313.

⁹ M. HEIDEGGER. *Bycie i czas*. Cyt. za: POŁOMSKI. *Poezja a filozofia*. s. 202.

na tak sformułowane pytanie. Życie dla Rilkego jest wprawdzie bytem ku śmierci, ale poszukiwanie prawdy życia nadaje mu sens, a nie, jak chce Heidegger, czyni beznadziejnym i absurdalnym. Również śmierć nie jest przejściem z jednej nicości w drugą, lecz jakby kontynuacją życia, pełniejszą bo świadomą¹⁰. Jak pisze Mieczysław Jastrun: „Heidegger widzi w śmierci warunek istnienia, którego celem jest uzyskanie wolności wobec śmierci. Rilke stawiając człowieka wobec śmierci każe mu walczyć nieustannie o zdobycie wyższej świadomości, która pozwoli mu przezwyciężyć strach przed śmiercią, przez włączenie jej we własny byt, pojęty jako nakaz doskonalenia się, tak wielkiego, że znosi wszelkie przeciwieństwa”¹¹. Zauważmy, że w niniejszym tekście autor sugeruje, że jedynie Heidegger postuluje „wolność wobec śmierci”. Lektura poezji Rilkego oraz licznych opracowań pozwala na polemikę z tłumaczem i przyznanie, że różnica pomiędzy filozofem a poetą polega na ujęciu zagadnienia „wolności wobec śmierci”¹². Rilke zdaje się pytać o możliwości zaakceptowania śmierci i wejścia z tą świadomością na wyższy poziom poszukiwania sensu istnienia. W swoich poszukiwaniach idzie jakby dwiema drogami. Jedną z nich jest pytanie o kondycję człowieka, a szczególnie o cechy będące szansą na „wolność od śmierci”, a także te, dzięki którym stajemy się „niewolnikami śmierci”. Druga droga, to spojrzenie na inne niż ludzkie istnienie oraz próba wskazania na te jego przejawy, które są rzeczywiście „wolne od śmierci”.

Jaka jest zatem kondycja człowieka w wierszach Rilkego? Odpowiedź na to pytanie wymaga od nas pewnego wyjaśnienia. Poeta, stosując metodę fenomenologicznego opisu, przedstawia nam bohaterów w konkretnych momentach ich działania zmierzającego ku śmierci. Wobec czego jego bohaterowie jawią się jako samotni we wszechświecie, zniszczalni i stale zagrożeni¹³. Dlatego też jego poszukiwania nie sprowadzają się do znalezienia sposobu na odwrócenie tak tragicznego losu, lecz Rilke w sposób świadomy prowadzi badania nad stanem ludzkiej kondycji w chwilach, kiedy ludzie są słabi i przerażeni tajemnicą nicości i samotności, kiedy otacza ich noc i ogarnia metafizyczny lęk. Poeta kwestionuje wręcz racjonalność. Jego bohaterowie

¹⁰ KOZIKOWSKA. *Między widzialnym*. s. 268-269.

¹¹ M. JASTRUN. *Wstęp*. W: R. M. Rilke. *Elegie Duinejskie*. Kraków 1962 s. 6.

¹² Por. POŁOMSKI. *Poezja a filozofia*. s. 203.

¹³ JASTRUN. *Wstęp*. s. 7.

zazwyczaj nie kierują się rozsądkiem, a w wierszach można wyczytać pogardę wobec inteligencji, rozumianej jako przystosowanie się do nowych warunków. Zdaniem Rilkego, aby zrozumieć tajemnicę istnienia należy kierować się „prawem krwi”. Krew to dla poety metafora energii zamkniętej w jej obiegu, jest ona motorem i źródłem życia oraz dziedzictwem wszystkich pokoleń. To ona sprawia, że człowiek – jednostka nie ma własnej woli, ale poddana jest ślepej sile, wyładowującej się w niekontrolowanych rozumem czynach¹⁴. Jednak obieg krwi sprawia, że człowiek w swoim życiu uczuciowym, w swojej radości i cierpieniu jest całkowicie samotny. Samotność urasta u Rilkego do samoistnego bytu, do siły przyrody, jak krążenie czy przemiana materii. Jest ona także dla poety warunkiem twórczości, ponieważ dzięki niej możliwa jest kontemplacja świata, wsluchiwanie się i wypowiedanie milczenia rzeczy, zwierząt, nieba i ziemi¹⁵. To właśnie w przestrzeni samotności człowiek jest bardziej świadomy śmierci oraz świata rzeczy, które go otaczają. W ten sposób tajemnica życia przysłonięta jest strachem przed śmiercią i pozorami świata. Często mylnie określamy rzeczy, a także stany w jakich znajduje się nasza świadomość. Pozór jest swojego rodzaju oszustwem, które przydarza się człowiekowi, a jego istota polega na przeświadczeniu, że zdobył już konieczną wiedzę o rzeczach. W pozorze świat rzeczy jest ujawniony i ukryty zarazem, wyodrębniony przez człowieka świat rzeczy mówi, ale są to słowa bezdźwięczne. Pozór to w pewnym sensie ograniczenie ludzkiego umysłu, ponieważ istnieje w nas pragnienie jedności wewnętrznego świata człowieka z zewnętrznym światem rzeczy, a dysponujemy jedynie namiastką ogarniania: może ujmować, pojmować i zrozumieć tylko własne wytwory i później poddawać samemu sobie jako namiastki istnienia rzeczy¹⁶. Ludzką egzystencję wypełnia więc tęsknota za pełnym istnieniem, do którego dostępu bronią lęk przed śmiercią i pozór. Jednak naszym losem jest ciągle poszukiwanie, zbliżanie się i oddalanie od celu, bez szans na jego osiągnięcie.

¹⁴ E. STEINHARD. *O twórczości Rilkego*. W: *Do Polski przyjadę*. s. 70-71.

¹⁵ *Tamże*. s. 73.

¹⁶ BOŻEŃSKI. *Problematyka przestrzeni*. s. 316.

3. W KIERUNKU PEŁNI ISTNIENIA

Zapytajmy więc za Rilke, czy istnieje życie prawdziwe, absolutnie autentyczne, bez owego tragicznego poczucia bezsilności wobec losu? Poeta wymienia cztery sposoby istnienia, którym jest dane przezwyciężyć pozór i lęk przed śmiercią: kochanków, dzieci, zwierząt i aniołów. Wielokrotnie w poezjach Rilkego powraca motyw kochanków, których współżycie zbliża do odsłonięcia tajemnicy istnienia. Gdy przeżywają chwile miłosnego uniesienia, ujawnia się ich czyste istnienie, prowadzące do istnienia nowego, jednak owo zbliżenie nie prowadzi do odkrycia sensu istnienia. Kochankowie są skazani na niepowodzenie, ponieważ wzajemnie zasłaniają sobie świat; tkwią każde w swojej przestrzeni i nie potrafią zdobyć się na przekroczenie siebie. Uczynić akt miłosny równocześnie aktem poznania możliwe jest jedynie wówczas, gdy podejmie się decyzję oderwania się od przedmiotu miłości, a to jest prawie niemożliwe¹⁷.

Dzieci i zwierzęta mają możliwość egzystowania w sposób pełny i autentyczny, bez lęku i pozorów. Stan świadomości, jakim dysponuje dziecko, przybiera u Rilkego znamiona raju nieświadomości, która różni się od nasyconej lękiem nieświadomości dorosłego naturalnością, spontanicznością i ufnością. Jeżeli pozór i strach odgradzają człowieka od prawdziwego istnienia, to proces wychowawczy powinien zmierzać ku temu, aby złamać owe zapory dzielące go od wolnej przestrzeni, od nieskończoności i absolutu. Tymczasem już od najmłodszych lat zmusza się dziecko do wykonywania fałszywych czynności, zniewała się do przyjęcia pozorów za obowiązującą prawdę. Pozorność świata dorosłych wzmacnia jego atrakcyjność w oczach dziecka i to właśnie „niedojrzały dorośli” odwracają dziecko od widzenia prawdziwego życia, od wolnego przestworu¹⁸. W podobnej sytuacji jest zwierzę nie posiadające wiedzy, której „dzieckiem” jest poczucie lęku. Zwierzę widzi przed sobą wolną przestrzeń, ponieważ nie wie nic o śmierci, ani nie jest niewolnikiem pozorów. Można stwierdzić za Rilke, że egzystencja zwierzęcia, pomimo zagrożenia, jest bez granic, zaś człowiek jawi się jako wiecznie zazdroszczący zwierzętom ich wolności, pełnego widzenia świata i spokojnego życia.

¹⁷ KOZIKOWSKA. *Między widzialnym*. s. 266.

¹⁸ JASTRUN. *Wstęp*. s. 8-9.

Aniołowie zaś to istoty piękne, potężne lecz obojętne, istniejące między światem żywych a umarłych. To, co czyni ich istotami tak wyniosłymi można określić jako świadomość wszechświata, absolutna wiedza i brak tajemnic. Ciekawie ukazana jest przez Rilkego relacja między aniołem a człowiekiem. Jest to wizja dość tragiczna, ponieważ podstawowym jej kryterium jest obojętność anioła na ludzki los. Anioł nie współczuje człowiekowi, nie może być mu pomocą ani ucieczką. Słowem, jego istnienie jest tak potężne, że człowiek, jak pisze Mieczysław Jastrun, „skonąłby w jego ucisku od jego nadistnienia”¹⁹. Cóż zatem zrobić, aby osiągnąć wspomnianą pełnię istnienia, czy jest to w ogóle możliwe i czy czasem owo pragnienie nieskończoności nie jest kolejną pułapką zastawioną przez nieznaną sprawców? Rilke w swoich wierszach jest realistą i uważa, że nie istnieją realne sposoby na to, aby dorosły człowiek stał się ponownie dzieckiem, a tym bardziej aby przejął możliwość odczuwania swojego istnienia równą zwierzętom lub aniołom. Poeta sięga po nieco inne rozwiązanie. Jego zdaniem należy docenić i w pełni zaakceptować warunki, w jakich przyszło człowiekowi żyć tu i teraz. Afirmacja faktu egzystencji w czasie i przestrzeni staje się szansą na bytowanie bardziej pełne i bardziej świadome. Wówczas owo bycie człowieka na ziemi jawi się jako znaczące i nieodwołalne, pomimo swej jednorazowości i znikomości, a każdy objaw życia staje się bezcenny. Człowiek żyje na ziemi po to, aby nazwać rzeczy, a także aby zaakceptować istnienie innego, przeszłego, niewidzialnego świata. Zatem dzięki możliwości nazwania rzeczy, człowiek może przezwyciężyć pozory, zaś dzięki wychyleniu w stronę tego co niewidzialne, akceptuje wydarzenie śmierci i zmniejsza lęk przed jej nadejściem. Należy w tym miejscu zauważyć, że Rilke postuluje zwrócenie się człowieka w stronę świata i nawiązania z nim nowych relacji. W twórczości poety otaczająca rzeczywistość przyjmuje nazwę „świata rzeczy”. Spoglądając zaś na świat przyszły nie sposób nie oprzeć się pytaniu o koncepcję Boga oraz jego wpływ na przejście człowieka w „zaświaty”.

¹⁹ *Tamże*. s. 9.

4. ŚWIAT RZECZY

Sam sposób przedstawienia świata istniejącego poza człowiekiem nieco odbiega od obrazów znanych z filozofii czy literatury. W wielu koncepcjach otaczająca rzeczywistość była jedynie inspiracją do działań umysłowych człowieka. Dane pochodzące od zewnętrznego świata, odbierane przez zmysły, były początkiem procesu tworzenia pojęć, dokonującego się na drodze abstrakcji. Stąd mimo swoich walorów, świat stawał się jedynie tłem do działalności człowieka lub jego dialogu ze Stwórcą. Z drugiej strony, dostojna statyczność otaczających nas rzeczy oraz stałość i niezmiennosc praw przyrody była gwarancją stałości panującej we wszechświecie, zwanym potocznie kosmosem. U Rilkego rzeczywistość rozumiana jest rzeczywiście jako „świat rzeczy” i zakłada odmienną niż przedstawiona wyżej hierarchię wartości, opartą na negatywnym stosunku do działania. Poeta przyznaje wyższy status przedmiotom, podatnym na przyjmowanie działania. Na szczycie Rilkeńskiej drabiny stworzeń stoją rzeczy – elementy najbierniejsze i najbardziej nieświadome, nad którymi ciąży tajemnica istnienia, czasu i przemiany materii. „Rzeczy, przez swoją doskonałą bierność, przez brak własnego życia, przez brak organów i jednolitą strukturę materii – aż do głębi przejmują wszelkie drgania wewnętrzne samotnych ludzi, podsłuchiwanym przez rzecz, jak przez anteny. Te rzeczy bezosobowe i pozbawione indywidualnego wymiaru oraz egoizmu, magazynują jakby ludzkie uczucia i mogą je wyzwalać”²⁰. Tak tworzy się swoista wiedza rzeczy, która każe im wypowiadać się, ale ów głos jest głosem milczącym. Rilke stawia przed człowiekiem bardzo trudne zadanie: wypowiedzieć milczenie rzeczy, od którego uzależnia pełnię życia. Rzeczy bowiem spodziewają się od człowieka ocalenia, gdyż tylko on ma władzę nazywania i to właśnie dzięki rzeczom dokonuje się afirmacja i potwierdzenie ważności ludzkiego istnienia przed Aniołem. Zauważmy, że dla poety owo nazywanie rzeczy to proces poznawczy, różniący się od wspomnianego tworzenia pojęć. Abstrakcja to najlepszy sposób na wpadnięcie w pułapkę pozoru. Nazywanie rzeczy wiąże się z wniknięciem w ich istotę, niejako z utożsamieniem

²⁰ STEINBACH. *O twórczości*. s. 70.

się z nimi i poznanie ich od wewnątrz. Można tu mówić o swoistym współczuciu z rzeczami. Czas ludzkiego życia nie powinien być czasem tworzenia pojęć, ale „Czasem Wyrażalnego”, czyli takiego nazwania rzeczy, jakie im samym się nie marzyło. Jasność ujęcia ludzkiego nazwania jest w stanie wprawić w zawstydzenie Anioła, który znając istotę rzeczy nie musi czynić wysiłków, aby właściwie ją sformułować. W nazwaniach rzeczy można odnaleźć całokształt ludzkiego losu: jego cierpienie i nieustanne pragnienie dążenia ku temu, co nieskończone.

5. Bóg

Zauważmy, że wspomniany proces nazywania rzeczy nosi w sobie znamiona twórczości w znaczeniu biblijnym i przypomina opis nazywania przez człowieka zwierząt w raju, zawarty na kartach Księgi Rodzaju. Nazywanie rzeczy jest swoistym „stwarzaniem”, ponieważ zakłada możliwość powołania do istnienia tego, co dotychczas nie istniało. Mistyczny charakter poezji Rilkego zdradza pewne pragnienie obecne w umysłach wielu filozofów i artystów, dotyczące jedności wewnętrznego świata człowieka z zewnętrznym światem rzeczy, dziejących się obecnie w Przestrzeni. Realizacja tego przedsięwzięcia jest możliwa, zdaniem Rilkego, pod warunkiem uwzględnienia swoistej koncepcji subiektywności. Od czasów Kanta bowiem rozważa się możliwości kreowania przedmiotów mocą ludzkiego umysłu. Poeta jest zdania, że człowiek posiada zdolność przemieniania rzeczy, która dokonuje się we wspomnianym wnętrzu. Jednak instancją odpowiedzialną za ten proces nie jest umysł tylko ludzkie „serce”. Przemiana ta polega na tym, że dzięki ludzkiemu sercu, rzeczy zostają przemienione w „niewidzialne”, które jest metaforą wyższego bytu, bytu anioła, a zarazem symbolem tego, do czego dążymy – istoty rzeczy. Istnieje w człowieku pragnienie zobaczenia rzeczy od wewnątrz, dotarcie do ich istoty, nie tyle utworzenie, co zobaczenie pojęcia, a więc uczynienia ich takimi, jakimi są w wiecznym bycie²¹. Co więcej, wydaje się, że cały świat dąży do tego, aby stać się w człowieku niewidzialnym, ponieważ zbliżenie się do owego niewidzialnego wyjaśni tam tajemnicę życia i śmierci. Nie bez powodu można dojść do wniosku, który

²¹ KOZIKOWSKA. *Między widzialnym*. s. 270-271.

sformułował niemiecki poeta Wilhelm Lehman: „Dla Rilkego materia nie była inspirowanym fenomenem: była dla niego przeszkodą. Rilke chciał, żeby ziemia stała się niewidoczna”²². Jego poezja znalazła jednak sposób na koegzystencję widzialnego i niewidzialnego, życia i śmierci. Spoiwem łączącym oba te przeciwne sposoby istnienia jest postać Anioła.

Obecność tak wielu motywów religijnych w poezji Rilkego mogłaby sugerować, że jest on twórcą, którego można określić mianem chrześcijańskiego. Owszem w jego twórczości raz po raz pojawiają się fragmenty inspirowane tekstami religijnymi, ale jego koncepcja religijności dalece odbiega od założeń przyjętych przez chrześcijaństwo. Wspomniana wyżej postać Anioła mogłaby sugerować, że jest on metaforą samego Boga, który w Starym Testamencie w tej właśnie postaci zaznaczał swoją obecność pośród Izraela, jako Anioł Jahwe. Ale jak wynika z tekstów samego autora: „Anioł w Elegiach nie ma nic wspólnego z aniołem chrześcijańskiego nieba”. Jaką zatem koncepcję Boga przedstawia w swoich wierszach? Wpierw pyta o możliwości znalezienia Boga i daje dość nietypową odpowiedź: Boga należy szukać poza kościołami, ponieważ one Go ograniczają. Nowoczesne religie wyparły Boga z rządzonego przez Niego świata, a zadanie poety polega na przywróceniu immanencji Boga, Jego należytej roli już w tym życiu. Twórczość powinna zabiegać o zadomowienie się Boga w doczesności, o odkrycie Go w rzeczach²³. Jest to możliwe poprzez przyjęcie założenia, że wieczność przeżywa się w teraźniejszości, w nieodwołalnej chwili bieżącej. Stąd istotą prawdziwej pobożności jest postawa gotowości na wszelkie możliwości losu i życia, cierpliwego i pokornego poddania się temu, co stanowi sens wszelkich zjawisk²⁴. Religijność ta jednak łączy się z pewnym zadaniem, którego akceptacja w jakiegokolwiek formie jest nie do przyjęcia przez chrześcijan – z tworzeniem Boga. Rilke odwraca chrześcijański dogmat o Bogu Stwórcy człowieka, zadając dość przewrotne pytanie, co stałoby się z Bogiem, gdyby nie było człowieka. Owo tworzenie Boga polega na tym, że człowiek przez swoje działania nieustannie uzupełnia Jego istotę, nadając Mu coraz to nowe kształty i wymiary. To nie człowiek

²² W. LEHMANN. *Pośmiertne losy poety*. „Twórczość” 1967 z. 3 s. 158. Cyt. za: KOZIKOWSKA. *Między widzialnym*. s. 265.

²³ A. ROGALSKI. *Religijny piewca świata widzialnego*. W: *Do Polski przyjadę*. s. 110-111.

²⁴ *Tamże*. s. 112.

jest dzieckiem Boga, ale Bóg staje się dzieckiem człowieka. Znajduje to swój wyraz w stosowanej przez Rilkego terminologii. Słowem „Syn”, które w języku chrześcijaństwa oznacza Chrystusa, określa niejednokrotnie Boga i Jego stosunek do człowieka. Warto również zaznaczyć, że religijność poety pozbawiona jest Pośrednika – Jezusa Chrystusa. Rilke przeciwstawiał się też chrześcijańskim pojęciom grzechu pierworodnego i odkupienia, ponieważ oddalają one człowieka od tego, jaka naprawdę jest natura rzeczy i natura człowieka. Dlatego też postuluje przyznanie pozytywnej wartości takim przejawom egzystencji jak cierpienie, męka, groza i dzięki temu wielbi pełnię życia i pełnię Bóstwa. Podobne zdanie dotyczy wydarzenia śmierci. Aby uznać śmierć za zjawisko dobre i wielkie, niepotrzebny był Rilkemu Bóg-człowiek, Bóg-pocieszyciel. Chrześcijańska antropomorfizacja Boga jest, zdaniem poety, zabiegiem zdecydowanie niepotrzebnym. Bóg nie jest dla niego miłością, ale jedynie kierunkiem miłości, a pozbawiony biblijnych atrybutów jawi się jako nieogarniony, nieosiągalny i obojętny wobec naszego losu. Jest to koncepcja zbliżona do wielu filozoficznych ujęć Boga w kierunkach bazujących na fenomenologii, gdzie Bóg to Wielki Nieobecny. Oczywiście taka wersja obrazu Boga jest nie do przyjęcia z chrześcijańskiego punktu widzenia. Nie jest to zresztą pierwszy przypadek, kiedy to twórca używając wprost w swoich utworach religijnych pojęć i symboli, w sposób świadomy przeinacza ich znaczenie, a czasem sprzeniewierza się temu co powinny wyrażać. Warto się zapytać, jak oceniać tego rodzaju zabiegi, z których notorycznie korzysta współczesna kultura masowa, a które polegają na odbieraniu poszczególnym symbolom ich religijnego kontekstu.

Zakończenie

Warto zatem zapytać na koniec, jaka relacja zachodzi pomiędzy filozofią a poezją Rilkego i na ile przemyślenia poety mogą stać się przydatne dla filozofów. Spotkanie z twórczością Rilkego sprawia, że czytelnik jest przeświadczony o jej filozoficznym charakterze. Jednak przy szczegółowej analizie sprawa staje się nieco bardziej skomplikowana, ponieważ trudno jest jasno określić warstwę tekstu, która jest poddana filozoficznym wpływom. Motywy, metoda i w ogóle samo filozoficzne myślenie przenika w sposób genialny całość twórczości i sprawia, że łatwiej jest wskazać dziedziny filozofii w niej obecne niż miejsca, w których filozofia i poezja przenikają się nawzajem. Na

wstępie warto zauważyć, że Rilkego cechuje nastawienie metafizyczne. Podobnie jak filozofowie próbuje on dotrzeć do prawdziwego bytu i zdaje sobie sprawę, że istnieje kilka przeszkód, które uniemożliwiają to zadanie. W swoich utworach jasno je nazywa i dysponując literackimi środkami wyrazu, próbuje dotrzeć do tego, co jest, choć nieustannie towarzyszy mu świadomość niewykonalności tego, co zamierzone. Pierwszą przeszkodą w dotarciu do pełni bytu jest doświadczalna rzeczywistość, którą należy przekroczyć. Droga, którą obiera poeta radykalnie różni się od rozwiązań proponowanych przez niemieckich romantyków – Goethego czy Bömego, którzy sakralizowali świat przyrody. Koncepcję Rilkego można określić mianem afirmacji, ponieważ próbuje on dostrzec i dowartościować elementy rzeczywistości, negowane bądź marginalizowane przez literaturę i filozofię. Nazwany przez człowieka świat należy nie tylko poznać na nowo, ale i na nowo nazwać. Należy wnikać we wszystkie jego aspekty i pogodzić się z faktem, że proces ten będzie powiązany z heroicznym wysiłkiem, ponieważ nasze prawdziwe poznanie ograniczone jest lękiem przed śmiercią i pozorem. Dlatego poeta proponuje fenomenologiczną analizę „zaniedbanych” przez humanistykę przejawów istnienia, jakimi są zwierzęta, dzieci i aniołowie. W swoich utworach Rilke przekracza również stereotyp marginalnego traktowania erosa i podając metaforę kochanków, pokazuje, że drzemie w nich możliwość przekroczenia lęku i pozoru. Wreszcie jego koncepcja Boga jako bytu nieustannie stającego się, choć nienowa, bo jej namiastkę odnajdujemy w neoplatonizmie, jest do usprawiedliwienia w ramach systemu proponowanego przez jej autora. W twórczości bowiem chodzi o to, aby pozbyć się wszystkiego, co nie pozwala człowiekowi żyć w całej pełni. Oczywiście, nie chodzi tu o Nietzscheański sens owej pełni, ale o swoistą definicję życia, które jawi się jako zadanie. Zdaniem poety należy wyzbywać się nieustannie wszystkiego, co wybija nas z jego naturalnego rytmu i zwalnia z odpowiedzialności za jego kształt. W ostateczności otrzymujemy obraz samotnika, który może ocalić świat rzeczy dzięki nadawaniu nazw, jednak ów świat rzeczy jest tak dalece upodmiotowiony, że samo jego poznanie staje się nie lada problemem, nie mówiąc o jakichkolwiek formach jego zbawienia. Powstaje na koniec pytanie o wartość argumentu dotyczącego religijnego charakteru tejże twórczości. Z punktu widzenia wyznawców Chrystusa poezja Rilkego jest wyjątkowo antychrześcijańska.

POLISH LITERARY CRITICISM TOWARDS
THE WORLD IMAGE IN THE PHILOSOPHICAL
POETRY OF REINER RILKE

S u m m a r y

Reiner Maria Rilke (1875-1926), Austrian poet was a representative of the symbolic lyric poetry and a precursor of existentialism. His philosophical conception is called affirmation, because he tries to notice and enhance the status of elements of reality negated or marginalized by the literature and philosophy. The world named by the human being one should be not only newly recognized but to name it newly. It is necessary to penetrate into all its aspects and make up with the fact that his process will be connected with heroic effort because true cognition is restricted by anxiety over death and appearance.

Tłum. Jarosław Sempryk

Słowa kluczowe: Reiner Maria Rilke, egzystencjalizm, poezja filozoficzna

Key words: Reiner Maria Rilke, existentialism, philosophical poetry